

Вера Битракова-Грозданова
Македонска академија на науките и
уметностите

ЗА КУЛТОТ НА БОЖИЦАТА АТЕНА ВО ГОРНА МАКЕДОНИЈА

Атена, божицата на мудроста, на разборитоста, на знаењето, имала и многу други значења. Аристотел ја врзувал генерално со уметноста и науката.¹ Нејзините компетенции се пренесувале и на литературата, филозофијата и сите манифестации врзани за мислата. Но секако таа имала многу повеќе улоги во религиозниот живот на античкиот свет.² Култот кон неа во широката регија на Македонија, се регистрира само преку ликовните претстави, како што може да се заклучи според досегашните истражувања и обелоденети наоди. Нејзината фигура е претставена во скулптура, во пластика релјеф или во теракотни изведби, ретко сама а почесто во групна претстава со други богови и личности.

Во книжевните извори, каде што почесто се зборува за почитувањето на божицата, а се однесува на различни географски регии до каде се ширеше античката култура, таа има повеќе значења што е потврдено според толкувањата на античките автори. Нејзината поврзаност со одделни простори на Балканот, на Мала Азија или воопшто на Истокот, вклучувајќи го и египетскиот простор, упатува на корените во осмислувањето и оформувањето на ова божество.³

Најблизу ни е нејзиното основно значење на воин или заштитничка на градовите, или Партенија, врзано за почитувањето во Атина со централниот храм на Акропол, Атена Партенос,⁴ девствена, или божица на одбраната и чувар на правдата.

Што се однесува до почитувањето на божицата во Македонија, многу малку се знае, имајќи ги пред сè скромните

¹ Polit. IV/VII.

² Fougères 1969, 1910–1930; Nilsson 1967, 433–440; Tzouvara –Souli 1970, pp. 5–17; LIMC II/1, 956–1035.

³ Fougères 1969, 1910–1911.

⁴ Thuc. I.126; Herod. V.71; Strab. IX.396.

пишани извори. Кај Хесихиј регистрирано е дека во Македонија се почитува под името Гига, без поточно одредување на нејзиното значење.⁵ Во изворите се споменува кај Тит Ливиј (според Полибиј) уште едно име на Атина – Ἀλκίδημος под кое била почитувана особено во Пела,⁶ почнувајќи од времето на Александар и понатаму, претставувана и на монетите. Од ликовните претстави треба да се спомене една теракотна илустрација, идентификувана како оваа божицата, откриена во Пела.⁷ Таа е облечена во долг хитон со шлем на главата и рогови вметнати од страните, со што се посочува и нејзиното значење, покрај заштитничка на демосот, како и заштитничка на стадата во македонската рамница.

Во Горномакедонскиот и пајонскиот простор нејзините илустрации се поретки во однос на останатите божества. Ако ги исклучиме нејзините претстави на пајонските монети од времето на Авдолеон и на онаа кована во градот Пелагонија во II век пр. н.е.,⁸ остануваат само шест илустрации откриени досега. Едната статуа е прочуената копија на Атина Партенос од Хераклеја од римско време,⁹ потоа еден релјеф од Прилеп на кој Атина е фронтално поставена со штит и копје во раката,¹⁰ два релјефа од Небрегово¹¹, еден од Росоман,¹² еден од Тројаци¹³, сите со илустрација на повеќе фигури. Кон нив можат да се приклучат неколку теракотни претстави од Дрен кај Демир Капија и тоа само главите на божицата,¹⁴ како и откриените во Тесмофорионот од Пела.¹⁵ Очигледно е отсуството во останатиот дел на Горна Македонија, освен, можеби, претставите на два релјефа, еден од Козани и друг од Ахлади (кај Лерин)¹⁶ и претставата од Петрес.¹⁷

⁵ Hesych. Guga – Ἀθηναῖ ἑγχώριος; в. коментари кај Kalleris 1988, 537–538.

⁶ Liv. XLII.51.2.

⁷ Andronikos 1975, p. 26s.; Kahil 1993, p. 109s.; Lilimbaki-Akamati 1997, 24–33; LIMC II/1, 1039–1042.

⁸ Gaebler 1935, p. 61, n. 187, T. II-5.

⁹ Грбић 1958, 25, 122, n.14.; Düll 1977, 77, abb. 27; Соколовска 1987, 181.

¹⁰ Вулић 1933, 65, n. 190; Düll 1977, 314, n. 83.

¹¹ Вулић 1931, 163, бр. 423; *Id.* 163, br. 424; Düll 1975, 125.

¹² Драгоевиќ Јосифовска 1997, 29–30.

¹³ Вулић 1931, 183, бр. 49; Düll 1975, 125.

¹⁴ Bitrakova Grozdanova 1999, 188.

¹⁵ Lilimpaki Akamati 1996, 36, 50, P. 14.

¹⁶ Rizakis & Touratsoglou 1985, 155, n. 169; 149, n. 162 само претстава на Херакле.

¹⁷ Adam-Veleni 198770–79.

Повод за ова искажување е секако врзано за толкување на неколку релјефи кои се откриени во Горна Македонија, кои не се пратени со натписи врзани за името на божицата. Но се јасни претстави на Атена во дружба со други божества кои се или илустрација на одредени митолошки теми или ја означуваат улогата на божицата во соодветниот контекст, имајќи ги во предвид изборот и начинот на аплицирањето на атрибутите.

Првиот релјеф кој поттикна интерес е откриен во с. Росоман, во близина на Стоби (сл.1а,б) почитуваната проф. Борка Јосифовска за прв пат го обелодени во 1997 год.¹⁸ На истиот локалитет се откриени повеќе археолошки остатоци.¹⁹ Во таа прилика идентификувана е фигурата на Херакле и како вели авторката: „до него е изведена една божица“, со напомена дека остава можност за нејзино интерпретирање од други истражувачи. Имено на релјефот на десната страна стои Херакле со младолико лице и брада, чија десна рака е благо подигната и дланка која е оштетена. Неговата лева страна е покриена со лавовска кожа. Со левата рака, скриена под животинската кожа, држи топуз. Дел од животинската опашка се наслонува на една сверично-пластична маса, изведена во дното на стелата која треба да го претставува омфалосот, симболот на центарот на светот, кој во антиката секако се врзува исклучиво со Делфи, светилиштето на Аполон. Од десната страна на релјефот е исто така изведена фронтално една фигура, облечена во долг хитон, потпашана во градите, со помало скулпторско умење отколку фигурата на Херакле. Нејзината десна рака е високо подигната речиси над главата на Херакле. Дел од главата и лицето се оштетени. Релјефната претстава која е поставена во една рамка, која е од десната страна откршена, укажува на можноста дека метопата била поширока и веројатно на тој дел се наоѓала уште една фигура.

Илустрацијата на Херакле, на омфалосот и фигурата во свечена долга облека, асоцира на расправијата на Херакле и Аполон околу поседувањето на триножецот од Делфи,²⁰ симболот на пророштвото. Но тие покрај големите разлики имаат и многу блискости. Најпрво божеството Аполон, а потоа и јунакот-бог Херакле се врзани со култот на сонцето.²¹ Но, сепак

¹⁸ Драгоевиќ Јосифовска 1997, 29–30, со податокот дека релјефот е случајно откриен при копање на канал кај месноста Тополовец, каде што биле регистрирани и темели на градба и поминувале водоводни цевки за градот Стоби.

¹⁹ *TIR* К 34, 1976, 110.

²⁰ Paus. X.13.4.

²¹ Plut. *De orac.* 42.

најдоминантната улога на Аполон во Делфи е неговата дарба за претскажување.²² Во некои краеве и јунакот Херакле се смета за пророк.²³ Затоа и грабнувањето на триножецот од страна на Херакле и напорот на Аполон да го задржи, ќе најде место во фигуралните претстави во античката уметност. Особено темата ќе биде омилена во доцноархајската епоха, од крајот на VI и почетокот на V век пр. н.е. Најчесто се среќава илустрација на сликаните вази од црнофигурален стил.²⁴

Но оваа митолошка тема од архајската епоха е застапена и во тореутските дела, како плочката од Додона²⁵ (сл. 2) и во ликовните претстави на релјефите, како и на релјефни дела од подоцнежниот хеленистички период, кога во уметноста има тенденција на одново враќање на архајскиот стил. Тука би ги споменале релјефот од Копенхаген од Carlsberg глиптотеката,²⁶ канделаберот од Дрезденската колекција (сл. 3), по потекло од Италија, каде е јасно изведена оваа тема, боговите со триножецот и омфалосот помеѓу нив.²⁷ Овие дела изведени во архаизиран стил, јасно ги искажуваат тенденциите на еклектиката, мешањето на архајските норми со оние на нагласениот реализам, кога се преземаат и забравените стари митолошки теми како наведената, расправијата за поседувањето на триножецот од Делфи.

Каде е тука местото на Атена? Божицата на мудроста и на правдата, секогаш на страната на јунаците, односно тука на релјефот од Росоман на страната на Херакле. Затоа таа е често изведувана заедно со Херакле во најразлични теми и варијанти. Таа ги надгледува неговите дванаесет херојски дела. Тоа е вечната дружба на солидарност. Таа прогласува победа и затоа ја подигнува високо раката, една од можните пози, особено кога ги заштитува хероите.

Да се вратиме на вотивната плоча од Росоман. Гледајќи ја фигурата во долгата облека, без атрибути на неа, во прв момент се помислува дека станува збор за богот Аполон, кој е честопати претставуван во слична позиција, фронтално, со

²² de Ronchaud 1969, 317.

²³ Paus. VII.25.10.

²⁴ LIMC V/1, ns. 3042, 3044, 3046, 3047, 3051.

²⁵ Бронзента плоча во Додона, Carapanos 1878, 33, 188, pin. XVI; Künze 1950, 116–117; Durrbach 1969, 109, fig. 3782, дефинирана како архајски стил, но подоцна Dakari (1998, 7) ја датира во III век пр. н.е., очигледно се работи за архаизиран стил; во I век пр. н.е. в. Tzouvara-Souli 2000, 130–131.

²⁶ LIMC V/1, n. 3066.

²⁷ Baumeister 1885, fig. 511; de Ronchaud 1969, 319, fig. 376; LIMC V/1, n. 3066b.

долг хитон, од типот *Mousagetes*, или предводник на музицирањето. Но со внимателна експертиза, од десната страна на главата се забележува дел од шлем кој се извива кон десно од претставата, пластично изведен. И од левата страна на фигурата, покрај левата рака се насетува едно пластично задебелување кое може да го претставува штитот на божицата Атина и покрај тоа што недостасува егидата.

Една од најстарите илустрации за расправијата помеѓу Аполон и Херакле е секако сцената изведена на тимпанот во трезорот на Сифнијците од Делфи (сл. 4), датиран околу 530 год. пр. н.е.²⁸ Централното место тука го зазема Атина. Пред неа оди Херакле влечејќи го триножецот од рацете на божицата, а зад неа е поставен Аполон следен од Артемида, обидувајќи се да го задржи симболот на најдлабокото значење на неговата профетска улога во светилиштето и центарот на античкиот свет. Оваа илустрација и покрај тоа што тука недостасува омфалосот, сметам дека ја претставува идејната замисла и на релјефот од Росоман. Предлошката, мострата, за изработка на овај релјеф веројатно е направена во некој поголем уметнички центар, јасно во доцните векови на I милениум пр. н.е., а потоа, во раноримската епоха е имитиран од некој мајстор кој делувал во околината на Стоби. Претставата на омфалосот во нашиот пример е доказ дека темата укажува на настан којшто се случува во светилиштето во Делфи. Имено илустрацијата од Росоман најверојатно се однесува на познатата тема „кавгата околу поседувањето на триножецот“, симболот на профетството и покрај тоа што тука недостасува фигурата на Аполон. Лево од Атина, каде е релјефот откриен, можеме да претпоставиме дека се наоѓала фигурата на Аполон. Најчесто кога божицата ја подигнува високо десната рака, како во овој пример, претставува делење на правдата, но тука има значење на посредување и смирување на несогласувањето помеѓу богот и херојот.

Во митологијата е познато во која мера Атина ги заштитувала хероите. Таа е столбот и носителот на победата. Многу често таа во ликовните претстави држи во раката фигура на Нике. Дури во описот на релјефот од Росоман Б. Јосифовска споменува дека на површината лево од јунакот „се насира фигура која лета“. За жал сега тоа не е видливо. Што се однесува до стилската изведба на релјефот, особено на фигурата на Херакле може да се каже дека е доста успешно изработена пластичноста на телото и лавовата кожа. Кај Атина во облеката се чувствуваат архаизирани елементи во наборите на пе-

²⁸ Messelière de la Coste 1957, 322, pl. 91. *LIMC* II/1, 1004, n. 515; *LIMC* II/1, n.1013 –1019.

плосот, додека десната рака е нагласено зголемена поради неумешноста на мајсторот, но и поради тоа што тој сакал да го нагласи гестот на заповедта. Релјефот е изведен најверојатно во раноимперијалниот период.

На еден релјеф од Небрегово, прилепско, веројатно во-тивен, претставени се само Херакле и Атена (сл. 5). Се чини дека е метопа можеби од храм, која што во средниот век е вградена во црквата Св. Никола во селото Небрегово.²⁹ Божицата е облечена во долг хитон со апопдигма и егида на градите, на која се насетува претставата на Медуза. Во левата рака држи штит високо подигнат, а со десната се наслонува на копје, според некои истражувачи.³⁰ Но кога внимателно се анализира релјефната претстава до десната рака на божицата се чини дека е премногу масивно за да се идентификува со копје. Потоа и здебелувањето под раката е исто така индикативно; се чини дека станува збор за изведба на столпче. Во истата рака држи фигура, односно Нике, која се насетува изделкана десно од главата. Десно од Атена, фронтално е поставен Херакле, во чија десна рака држи боздоган, а во левата е лавовска кожа, мошне излижана, наслонувајќи ја на една база, односно на жртвеникот.

И двете фигури на релјефот од Небрегово се истрошени во текот на времето, но сепак може да се каже дека се работени од локален мајстор без големо скулпторско искуство. И лицата се исто така истрошени од забот на времето, та дури и шлемот на главата на божицата не се распознава јасно. Иконографски тука божицата носи некои обележја на Атена Варвакион, римска копија на Атена Партенос од II век,³¹ како на пример столпчето на кое ја наслонува раката и ја држи Нике, а особено апопдигмата и егидата со Медуза. Овој иконографски тип наликува и на римската копија на Атена Партенос од Хераклеја, единствената скулптура откриена во Р. Македонија.³²

Небрегово е познато како локалитет каде е откриена и друга античка пластика. Можеби споменатиот релјеф припаѓал на некој храм или можеби на култно место.

²⁹ Вулић 1931, 163, бр. 424; Id.1937, 32; Düll 1977, 312, n. 79, смета дека станува збор за надгробна стела.

³⁰ Düll 1977, 312, n. 79; *IG X.2.2*, n. 167, 125–126.

³¹ *LIMC II/1*, 997, n.220

³² Вулић 1937, 21; Грбић 1958, 122, n. 14; Соколовска 1987, 181, бр. 151; *LIMC 2/1*, 977, n. 222.

Покрај присуството на Атена на релјефите со култна намена таа е илустрирана и на сепулкралните споменици. На еден релјеф од Небрегово, подигнат од Аврелија Касија и синот Касандар на сопругот Валес, ветеран, покрај претставите на брачниот пар стојат фигурите на Атена и Херакле.³³ Релјефот е мошне оштетен од времето, но сепак се насираат фигурите (сл. 6). Валес со силно тело, носи кратка војничка туника и оружје во рацете. Сопругата е во долга туника и пала. Херакле со боздоган и лавја кожа во рацете е доста оштетен. Фигурата на Атена доминира со шлемот на главата; облечена е во хитон. Со десната рака држи штит а со левата се потпира на столбче и држи една фигура, што наликува на буф (?). Овој иконографски тип е невообичаен, особено кога штитот е во десната рака. Атена со буф во раката најчесто е илустрирана во архајската епоха.³⁴

Претставата на Херакле на сепулкралните споменици се поврзува со неговото хтонско значење.³⁵ Особено кога станува збор и за ветеран на римската војска, херојот го прати во вечното почивалиште. На горномакедонскиот и пајонскиот простор Херакле често ги прати сцените на сепулкралните споменици, бидејќи од митолошките суштества најмногу овој јунак ја сугерираше надежта во една небеска среќа.³⁶ Хероизирањето на покојните е на различен начин искажувано. Таа хероизација ја следи и Атена, било да е заедно со Херакле, како знак на вечното пријателство, било да е сама помеѓу покојните. На надгробната стела од Тројаци, веќе споменуванa, помеѓу фигурите, Атена стои со своето оружје, секако во знак на победата над смртта (сл. 7). Таа тука иконографски наликува на Атена *Promachos*.³⁷ Се забележува дека надгробните споменици во Македонија од римско време со претстава на Атена се присутни на територијата на старата Пајонија. Во оваа фаза на истражувања, кога не се обелоденети во корпус спомениците од цела Македонија можеме само да ја забележиме оваа појава, но и не да донесуваме некои поконкретни заклучоци.³⁸

³³ Вулић 1931, 163, n. 423; 1961, 31, n. 105; Düll 1975, 125; *Ead.* 1977, 311–312, n. 78; *IG X.2.2*, n. 266, 125.

³⁴ *LIMC II/1*, 974, n. 176, 982, n. 277.

³⁵ Durrbach 1969, 115; Dull 1975, 122, и со значење на *Psyhopompos*; особено се истакнува како прототип на мудроста и доблестите, а кој го следи по смртта се здобива со она што го поседува јунакот: Cumont 1942, 479–481.

³⁶ Херојот се појавува на сепулкралните споменици и како доказ на апотеозата на смртта, Cumont 1942, 415–416.

³⁷ *LIMC II/1*, n.141, n.171, 973.

³⁸ За култот на Атена во градовите во Македонија преку епиграфски извори пишува Voutira 1998, 111–129.

И покрај тоа што знаеме за постоењето на индигениот култ на Атена во Македонија, со исклучок на Атена од Пела, сите нејзини илустрации ги имаат хеленските иконографски белези. Само некои теракотни претстави се нешто поразлични, како на пример кај оние од Пела и Демир Капија, каде на шлемовите се аплицирани рогови. Останатите фигури, и покрај тоа што се работени во римско доба, имаат *interpretatio graeca*.

КРАТЕНКИ

<i>DAGR</i>	<i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> , Ch. Daremberg & Edm. Saglio
<i>ЖА</i>	<i>Жива Антика</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones graecae X,2,2</i> , editerunt F. Papazoglou, M. Milin, M. Riel, adiuvante K. Hallof, Berlin 1999.
<i>LIMC</i>	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> .
<i>TIR</i>	<i>Tabula Imperii Romanorum</i>

БИБЛИОГРАФИЈА

- Adam-Veleni., P. "Ανάγλυφο Αθηνάς από τις Πετρές Φλώρινας, *AMINTOS*, Τησσαλονικι.
- Andronikos, M., *Musée de Pella*, Athens 1975.
- Baumeister, K., *Denkmaler des Klassischen Altertums*, München-Leipzig 1885.
- Bitrakova Grozdanova, V., *Religion et art dans l'antiquité en Macédoine*, Skopje 1999.
- Carapanos, C., *Dodone et ses ruines*, Paris 1878.
- Cumont, F., *Recherches sue le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942.
- Dakari, I. S., Δωδώνη, αρχαιολογικός οδηγός, Ioannina 1998.
- Драгоевиќ Јосифовска, Б., „Вотивен релјеф од Росоман,“ *Жант* 47, Скопје, 1997.
- Düll Z., "Goötter auf makedonischen grabstelen," *Essays in memory of Vasil Laourdas*, Thessaloniki 1975.
- Düll, Z., *Die Götterkulte nordmakedoniens in römischer zeit*, München 1977.
- Durrbach, F., "Héraclès," *DAGR III/1*, Graz, 1969.
- Fougères G., "Minerva," *DAGR T.III/2*, Graz 1969, 1910–1930, 310–321.
- Gaebler, H., *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, in *Die antiken Münzen Noдрgricheland*, Berlin 1935.
- Грбић, М., *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*, Београд 1958.

- IG X/II,2*, editerunt F. Papazoglou, M. Milin, M. Riel, adiuvante K. Haloff, Berolino 1935.
- Јосифовска, Б., *Водич низ лапидариумот*, Скопје 1961.
- Kalleris, N. J., *Les anciens macédoniens II*, Athènes 1988.
- Kahil, L., *Iconographie des dieux et des mythes, La Macédoine*, Paris 1993.
- Künze, E., *Archaische Schildbader, Olimpische Forschungen II*, Berlin 1950.
- Lilimbaki-Akamati, M., *Το Θεσμοφορίο της Πέλλας*, Athena 1977.
- Nilsson M. P., *Geschichte der griechischen Religion I/3*, München 1967.
- Rizakis & Touratsoglou, I., *Επιγραφές ανα Μακεδονίας*, Athena 1985.
- De Ronchaud, L., "Apollo," *DAGR III/1*, Graz 1969.
- Соколовска, В., *Античка скулптура во СР Македонија*, Скопје 1987.
- Tzouvara-Souli, H., *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ηπειρον*, Ioannina 1979.
- Tzouvara-Souri, H., "Λατρεία τοῦ Ηρακλή στην Ηπειρο", *ΜΥΡΤΟΣ*, Μελέτες στη μνήμη Ιουλία Βοκοποπούλου, Thessaloniki 2000.
- Voutiras, E., "Athena dans les cités de Macédoine," *Kernos 11*, 1998.
- Вулић, Н., "Антички споменици наше земље," *Споменик 71*, Београд 1931.
- Вулић, Н., "Антички споменици наше земље," *Споменик 75*, Београд 1933.

SUMMARY

About the cult of Athena in Upper Macedonia

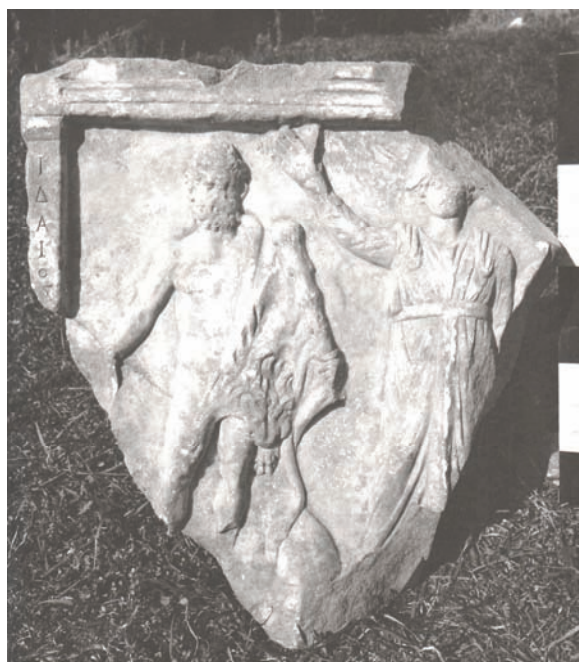
Little is known about the worship of the goddess Athena in Macedonia, having for proof only modest sources: according to Hesychius she was worshipped under the name *Giga* – *Αθηνᾶ ἐγχώριος*, while Livy (XLII.51.2) talks of Athena Alkidemos from Pela. The visual depiction of the goddess is not very often found as well, excluding her representation on the coins of the Macedonian and Paonian rulers. In the region of Upper Macedonia several votive reliefs (from Rosoman, Nebregovo and Prilep) and several sepulchral stelae (from Nebregovo and Trojaci) with the figure of the goddess are registered, one copy of Athena Parthenos from Heracleia and terracotta heads of Athena from Dren (Stenai).

The author holds the attention on the relief from Rosoman on which the cultic theme connected to the companionship of Athena and Herakles is identified. Due to the depiction of the *omphalos*, the author links the iconographical theme with the struggle of Herakles and Apollo for the Delphic tripod. Pointing out illustrations from the archaic period when this particular motif is especially present, she also considers some late Hellenistic monuments made in archaized style. She mainly relies on the scene from the Treasury of the Siphnians in Delphi, giving it as an example and as an origin of the iconographical theme in question in later periods of the antiquity.

Towards the cultic depictions, the relief from Nebregovo (church of St. Nikola) is also included. According to the iconographic features of the goddess (with her right hand she rests on a column and holds a Nike, having also an apotygmata and a Medusa on her chest), it can be connected to Athena Parthenos, also found among the roman copies, Athena Varvakion and Athena from Heracleia Lyncestis.

Several other depictions of the goddess on sepulchral monuments from Upper Macedonia, especially in the region of old Paeonia are also considered. On the monument from Nebregovo, Athena holds a shield and an owl, connected more to the iconography of the archaic period. The heroisation of the deceased is expressed through the figure of Herakles, while Athena on the depicted together with the hero on the sepulchral monuments stands as his protector in victory. The victory over death confirms Athena on the monument from Trojaci, ichnographically identical with Athena Promachos.

All of the elaborated monuments belong to the roman era, not including the terracotta figures, ichnographically modeled according to *interpretatio graeca*.

Сл. 1

Сл. 1а

Сл. 1б

Рељефот од Росоман

Сл. 2 – Металната плоча од Додона

Сл. 3 – Канделабар од Дрезденската
колекција

Сл. 4 – Релефот од Делфи

Сл. 5 – Стелата од Св. Никола – Небрегово

Сл. 6 – Сепулкрална стела од Небрегово

Сл. 7 – Стелата од Тројаци